

Бақыт ӘБЖЕТ

филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Туркология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(bakyt.abzhjet@ayu.edu.kz) ORCID:0000-0001-6795-0455

Қазақ халқының қыз тәрбиесіндегі негізгі ұстанымдар мен қалыптасқан дәстүр ерекшелігі

Аңдатпа

Мақалада қазақ халқының ұлттық дәстүрінде қыз тәрбиесіне қатысты ғасырлар бойына қалыптасқан дәстүр ерекшелігі жайында сөз болады. Қыз бала дүниеге келген кезден бастап берілетін тәрбие, қолданылатын түрлі ырымдар мен сенімдердің шығу себептері, қызды өз үйінде қонақ ретінде сыйлауы, ұзатылған кезге шейін өз үйі мен туыстары арасында берілетін ұлттық тағылымның маңыздылығы, қыз баланың өзін ұстауы, тұрмысқа шыққан жағдайда нені ескеру керек, барған жерінде қалай жүріп-тұру керектігі турасында баяндалады. Сонымен бірге басқа бір үйге қыдырып барған жағдайда да тұрмысқа шықпаған қызды үй иесі сыйлап төрге отырғызған. Қонақтарға табақ-табақ ет тартылған кезде қыздарға арнайы сойылған малдың құйымшағын, шашы ұзын боп өссін деп піскен жылқының желкесін жегізетін болған. Қызды төрге отырғызса сол шаңыраққа құт қонады, егер босағаға отырғызса қыздың қырсықтығы сол босағадан кетпей қояды деп сенген. Қазақ халқы қай кезде де қыздың көңіліне қаяу түсіруден қорыққан. Мұндай ырым тек қана қазақ халқында емес, сондай-ақ Алтай түркілерінде де ұшырасады. Ғасырлар бойына қалыптасқан ұлттық дәстүрдің ауылды жерлерде әлі күнге сақталғандығы, қалалы жерлерде ұмытыла бастауының себептері де мақалада жан-жақты баяндалады.

Кілт сөздер: Көшпелі, киіз үй, қыз тәрбиесі, сәукеле, қонақкәде, рулық қатынас, қыз ұзату.

Bakyt ABZHET

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Leading researcher of the Research Institute of Turkology, Khoja Akhmet Yassawi
International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(bakyt.abzhjet@ayu.edu.kz)

Fundamental Principles and Features of Stereotyped Customs of Upbringing Girl in Kazakh Cultrure

Abstract

The article deals with the idea of the Kazakh people about the upbringing of girls, as well as their upbringing in the family. Also, this study analyses the reasons for the appearance of various superstitions and beliefs associated with the birth of a girl, the

attitude to the girl as a guest in the family, the importance of education received in the house from family and relatives before marriage, the behavior of the girl, what you need to know when entering into marriage and how to behave in the husband's house. Girls were not allowed to sit on the doorstep. In addition, if a young, unmarried girl came to visit someone, the owners of the house, welcoming her cordially, were seated in a place of honor. Distributing meat in trays, the girls were delivered a part of the animal in the coccyx area so that the girl's hair was long and strong, they were given the neck of the horse, where the man grew. According to legends, if a girl came to the house and was seated in a place of honor, then happiness and prosperity come with her, but if she was seated at the doorstep, then all her misfortunes will remain in the house. Along with this, the article describes in detail the reasons why centuries-old national traditions are still preserved in rural areas, but are forgotten in cities.

Keywords: Nomad, yurt, girl's parenting, saukele (headdress), ceremonial hospitality, generic relations, daughter's marriage.

Кіріспе

Кез келген халықтың өзге халықтан айырмашылығы оның ұлттық тәрбиесі мен дәстүрінде жатыр. Ұлтты ұлт ретінде сақтап қалуда маңызды рөл атқаратын фактордың бірі – қыз бала тәрбиесі. Ұлттың өзіне тән дәстүрін бойына сіңіріп, оны өз ұрпағына үйрету жолында әйел тәрбиесінің орны әрқашанда бірінші орында тұрады. Қазақтар – қыз баланың тәрбиесіне айрықша мән берген халық. Қыз бала дүниеге келгеннен бастап күйеуге ұзатылғанға дейінгі уақытта оның әдепті болып өсуіне тек қана отбасы мүшелері ғана емес, сол ауылдағы барша ағайын-туыс та атсалысқан. Қыз балаға әр жасқа келгенде берілетін тәрбиесіне қатысты мағлұматтар беріліп отырады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ халқының әдет-ғұрпы мен ұлттық тәрбиесіне қатысты мағлұмат беру, қазақ қыздарының өзін ұстауы, дүниетанымы мен мәдениеті туралы ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық тәрбиенің ерекшеліктерін жан-жақты көрсету. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

- Қыз бала дүниеге келгенде жасалатын ырымдар;
 - Көшпелі қазақтардың қыз баланы тәрбиелеуде ауыл-аймақ болып атсалысудағы маңыздылығын ашып көрсету;
 - Құда түсу, қыз айттыру салтының ғасырлар бойы қалыптасқан ережелері мен кейінгі кездегі құда түсудің айырмашылығы туралы анализдік талдау жасау;
 - Қалыңмал төлеу, қыз ұзату жоралғыларына қатысты қалыптасқан ұлттық ерекшеліктерді көрсету негізгі міндеттерге жатады.

Ғылыми -зерттеу әдіснамасы

Зерттеу барысында алға қойылған міндеттерді орындау барысында келесі әдістер қолданылды: сипаттау әдісі; типологиялық әдіс, халықтың ғасырлар бойы бойына сіңген қасиетін жан-жақты талдап көрсету үшін тарихи-генетикалық әдістер.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақтар дүниеге перзент алып келгенде қыз балаға қарағанда ұл баланың көп болғандығын жақсы көретіні белгілі. Ұл бала үйдің тірегі әрі әкесінің мұрагері, артында қалған тұяғы деп есептелген, әлі күнге шейін бұл ұғым өзгеріске ұшырай қоймаған. Ұл баланың көп болуы бір жағы сол әулеттің қорғаны, панасы әрі өсіп-өнген үлкен шаңыраққа айналғандығын көрсеткен. Негізгі кәсібі мал шаруашылығы болғандықтан қазақтар көктемде жайлауға шығып, күзде қыстауға көшіп, мал жұтамайтындай суы мол, шөбі шүйгін ыңғайлы жерді таңдап көшіп-қонып жүретін болған. Негізгі күн көрісі төрт түлік мал болғандықтан ол малды бағу әрі ұры-қарыдан қорғау үшін де әкелері ер балаларды алысқа жібермеген. Ер жетіп үйленген жағдайда оларға арнайы киіз үй тігіп әкесінің үйінен оңаша отауға көшірген. Ұл балалар сол әулеттің тірегі саналғандықтан барлығы бір жерде тұрған. Әкесінің рұқсатымен өзге жерге қоныстанып, өз алдына бір ауыл болып тұратындары да бар, көбіне үйдің үлкен ұлдарын үйлендірген соң енші беріп бөлек шығарып отырған.

Қазақтар қыз балаға аса бір мейіріммен қарағанымен оларды жат жұрттық деп санаған. Қызды ұзатып жібергенге шейін әкесі мен шешесі туған қыздарына «қыз бала өз үйінде қонақ» деп айрықша күтімге алатын болған. Қыз бала дүниеге келген кезде оның кіндігін алып босағаға немесе ошақтың түбіне көмген. Ұл баланың кіндігін алысқа лақтырған. Қазақтардың ұғымы бойынша ұл бала табысты сырттан табады, сондықтан сырттан табатын несібесі мол болсын дегенді білдіреді. Қыз баланың кіндігін үйде қалдырудың себебі «қыз бала үйдің құты, барған жерінде бақытты болсын, шаңырағының берекесі болсын» деп ырымдағаннан шыққан дүние. «Ұл баланың кіндігін «үй күшік болмасын» деп алысқа лақтырады, ал қыз баланың кіндігін «үйдің құты болсын» деп от басына ошақ түбіне көметін ғұрып бар» [1, 55-б.].

Қазіргі кезде қыз баланың кіндігін шүберекке түйіп, сандықтың түбіне сақтап қояды. Оның мағынасы қыз бала үйге қарасын, қыдырымпаз боп кетпесін, үй шаруасына икемді болсын дегенді білдіреді. Баланың кіндігін кесу үшін арнайы адам тағайындалған. Кез келген адамға кіндікті кестірмейтін болған. Кіндігін кескен адам кейін

«кіндік шеше» деп аталады. Баланың кіндігін кім кессе кейін баланың мінез-құлқы соған тартып кетеді деп те айтылады. «У казахского народа есть понятие «кіндік шеше». При рождении ребенка, женщины стоят наготове, чтобы разрезать пуповину появившемуся на свет ребенку. Частично возникают споры по этому поводу среди желающих. «Кіндік кесу» (разрезать пуповину) ребенку достается уважаемой женщине или мудрой бабушке. После чего женщине вручают положенный презент «кіндік кесер». Женщину обрезанную пуповину, называют «кіндік шеше», и она также считается матерью ребенка. Позже «кіндік шеше» может прийти в дом, где растет ребенок и попросить любую вещь, в чем не отказывают» [2, 25-б.].

Емізулі бала шешесінің қойнында жатса, ойын балаларының көпшілігі әжесі мен атасының қасында жатып соның тәрбиесін алып өседі. Оларға ұйықтар алдында ертегі, аңыз айтып беру де көбіне әжелердің міндетіне жатқан. Немерелері жастайынан тәрбиені кемпір мен шалдан алады, бұрындары қазақтар алғашқы туған баланы кемпір мен шалдың баласы деп атаған. Жас отбасы балалы болғанда тұңғыш бала қазақ сенімі бойынша кемпір мен шалдың тәрбиесінде өсуі керек. Бұл дәстүр қазақтар арасында соңғы кезге шейін қатаң түрде сақталды, алайда қазіргі кезде жойылып бара жатыр. Ата тәрбиесінде өскен немерелер көбіне ерке болып өседі. Ата-анасы шалдың қолында өскен балаға көп ұрыса бермейді.

Қыз баланы әкелері көбірек еркелеткенімен оның тәрбиесіне айрықша назар аударып отырған. Қыз бала дүниеге келген кезден бастап оған деген көзқарас пен беретін тәрбие ұлға қарағанда қатаңдау болып келеді. «Қызға қырық үйден тыйым» деп егер қыз баланың оғаш, ерсі қылығын көретін болса тек үйдегі әке-шешесі, аға-әпкелері ғана емес, сол ауылдың адамдары қызға қажетінше ақылын айтып, оғаш қылықтары болса мұндай қылықты екінші рет қайталамауын жиі есіне салып отырған. Бір ауылда негізінен бір рудың адамдары тұрғандықтан барлығы бір-біріне туыс боп келеді. Қазақ жеті атаға дейін бір-бірінен қыз алыспайды. Жеті атаға дейін сол елдің балалары бір-біріне аға-қарындас ретінде қараған. Сондықтан да жеті атаға толмаған адамдар бір-біріне үйлене алмайды. Қазақтар қазіргі күнге шейін бір-бірінен ру сұрасады. Егер бір рудан болып шыкса, онда жеті атасын сұрасады. Аралары жеті атаға толмаған болса онда бір-бірін жақын туыс ретінде сыйлайды әрі бұл адамдардың балалары бір-бірімен қыз алыспайды. Бұл дәстүр әлі күнге дейін жақсы сақталған.

Жаңа туылған баланы сырт көзге онша көп көрсете бермеген. Бесікте жатқан балаға ер адамдар әсіресе жасы үлкен адамдар сұқтанып, назар салып көп қарамауға тырысады. Әйел босанған кезде

де, оны бесікке салған кезде де ауылдың қадірлі, көп бала туған әйелдері мен кемпірлері жиналып баланы босандырып, кейін бесікке бөлеуге қатысып отырған. Мұндай істерге ер адамдарды араластырмаған. Оның себебі жасы ұлғайған ер немесе егде әйел адам болсын олардың назары өткір болады, бала оның сұқтанған көзін көтере алмай өліп қалуы мүмкін деп қорыққан. Баланы көргісі келген адам баланы қолға алған соң «тіл-көзім тасқа» деп айтады да, артынан баланың бетіне түкіреді. Осылай жасағанда балаға көзім тимейді деп сенеді. Егер бұлай жасамаған жағдайда баланың әке-шешесі «балаға түкіріп қойыңыз, тіл-көзден аулақ болсын!» деп ескертеді. Сондықтан да сырттан келген қонақтарға бесіктегі баланы көрсетпеген, жас нәрестеге тіл-көз тиеді деп оны оңаша ұстауға тырысады. Алайда, елге қадірлі ақсақал, батыр, би, ақын-жырау немесе дін жолында жүрген молда, қожалар келер болса, бесіктегі баланы көрсетіп әлгі адамдардың батасын алуға тырысқан. Батасын берген атақты кісіні ерекше құрметтеп күткен, кетер кезінде үстіне шапан жауып, астына ат мінгізетін болған. Жас босанған келіншекті баласымен бірге оңаша отауға кіргізген, оның үстіне ешкімді кіргізбеген, оның себебі жаңа туылған нәрестеге тіл-көз тигіш боп келеді деп сенеді. Тіл-көз тиіп жастай балалары шетінеп кете беретін отбасылар ырымдап балаларына «Итбай», «Жаманбай» секілді аттарды қоя береді. Ондағы негізгі мақсаты ұл бала тіл-көзден аман болсын дегенді білдіреді.

Қыз балаға керісінше, жаман ат қоюға болмайды. Қыз бала өмірге келгенде оларға жақсы ат қоюға тырысқан. Қыз балаға онша көп тіл тимейді, қыз өмірге икемді боп туады деп есептеген. Ол турасында қазақ отбасы жайында көп зерттеген Х. Арғынбаев былай дейді: «Халық түсінігі бойынша, қыз балаға тіл-көз онша көп тие қоймайтын болған. Сондықтан оларға ең жақсы аттарды таңдайтын. Қыз аттарына аспан әлемінің, сұлу момын аңдардың, асыл тастар, нәзік және сирек кездесетін өсімдік аттары, т.б. пайдаланылатын болған» [3, 63-б.].

Жаңа туылған баланы бесікке бөлеген кезде егер ер бала болса оның жастығының астына қамшы, пышақ, бәкі қоятын болған, ал қыз бала болса онда айна, тарак, қайшы салып қоятын болған. Айна мен тарак қыздың сұлу әрі шашы ұзын боп өсуі үшін, қайшы ісмер де шебер болсын деген мағынадан келіп шыққан деп айтылады. Алайда бұл заттар нәрестеге көз тимеу үшін тұмар ретінде киелі әрі қорғайтын қасиетті нәрсе ретінде да қойылған.

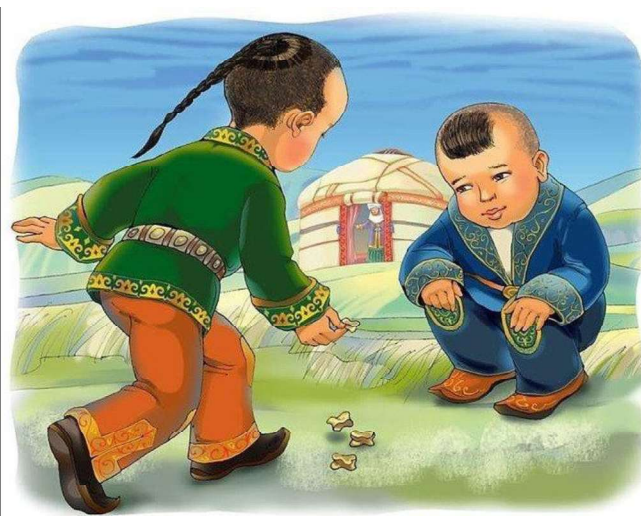
Тілі жаңа шығып келе жатқан балаларға ойын жинақы әрі ұғынықты жеткізу үшін көбіне жұмбақ, жаңылтпаш айтқызуды дағдыға айналдырған. Жас баланың жаттау қабілеті жетілсін деп тақпақ, жеңіл өлеңдер жаттатқан... «Өмірге жаңа келген сәби өсіп,

жетіле келе әжесінен ертегі, аңыз, жұмбақ, жаңылтпаштар үйреніп, ойы мен тілін дамытатын болған. Мұны халықтың рухани тәрбие жүйесі дейміз. Ертегі, мақал, жұмбақ, жаңылтпаш білмеген, білгенін айта алмаған баланы «мылқау» деп, жұрт оған күле қараған» [4, 162-б.].

Жаңылтпашпен бірге бүлдіршіндердің саусағын бүгіп санауды, санамақты үйрету арқылы ойша есеп шығару, баланың логикасын дамытуды да басты назарға алып отырған. «Жаңылтпаш, жұмбақ, санамақты айту арқылы бала әрі сан үйренеді, әрі жұмбақтың шешуін тауып, ойын дамытады, тілін шығарады:

Сырық – кырық,
Құрық – кырық.
Қанша болды
Құрық сырық?» [5, 16-б.].

Қыз бала 5–7 жасқа келгенге шейін ер балалармен қатар ойнап жүре береді. Жаз шыға ер балалардың шашын тақырлап алып тастайды да алдыңғы жағына кішкене шаш қалдырады, маңдайына қалдырған бұл шашты «кекіл» деп атайды. Баланы тіл-көзден сақтап тұрсын деп енді бірінің төбесіне айдар қояды.

1-сурет. Кекіл мен айдар қойған балалар (сурет интернеттен алынды).

Кекілді кез келген балаға қоя береді, ол жас балаға сәндік үшін де қойылған. Кекілді қыз балаларға да қояды. Ал, айдарды кез келген балаға қоймаған, көбіне ұл баланы зарығып ұзақ күткен ата-аналар бірнеше қыздан соң туған ұлға немесе перзент көтермей ұзақ күткен әйелдер босанып ұлды болғанда қоятын болған. Жалпы айдар қою –

Орталық Азия елдерінде кең тараған ұғым. Кекілге ұқсас қазақтарда кежім қою (желке шашы) деген де ғұрып болған. Баланың желке тұсына бірден көзге түсетін етіп қойылатын қысқа шашты осылай атайды. Кезінде, кежім шашы – ата-анасынан айырылып, жетім қалған сәбилерге қойылыпты. Балаға «кежім қою» ғұрпы – өзгелер сол баланың жетім екенін бірден аңғарып, ерекше қамқорлықпен қарасын, жетімге ешкім тиіспесін деген жақсы ниеттен бастау алады екен. Бұл шашты ер балалар ересек болғанға шейін де қойып жүре беретін болған.

2-сурет. Қыз балаға қойылатын тұлым шаш.

Мал баққан көшпелі халық үшін жылқы малының орны айрықша, сондықтан да ең қызық ойындардың барлығы ат үстінде ойналатын болған. Ер баламен қатар қыз балалар да бес-алты жастан бастап атқа шабуды үйреніп алады. Көктемде жайлауға көшкен кезде жас балалар өздерінің еншісіне тиген тайларына мініп алып тай жарыс ұйымдастырған. Көшпелі халықтарда қыз балалардың ат үстінде жақсы шабатындығы жайлы сырттан келген саяхатшылардың барлығы да айтқан. Рим папасының тапсырмасымен Үгедей ханның ордасына елшілікке келген Плато Карпини де былай деп суреттейді: «Девушки и женщины ездят верхом и ловко скачут на конях, как мужчины. Мы также видели, как они носили колчаны и луки. И как мужчины, так и женщины могут ездить верхом долго и упорно» [6, 27-б.].

Қыз бала жеті жасқа толғанда оны ойын балаларынан оңашалап, оның қыз екендігін білдіретін бірнеше ырымдарды жасауды қолға ала бастайды. Соның бірі – қыздың құлағын тесу. Жетіге шейін қуыршақ

ойнап жүрген қыз баланың үстіне қыздың әдемі киімдерін кигізіп, құлағын тескен соң оның мінез-құлқы өзгере бастайды. Қыз баланың екі жағына тұлым өріп, құлағын тесіп, тана тағу ырымы – ертеден жалғасып келе жатқан салт. Тана тағарда туыс-туған, көрші-қоландарының әйелдерін шақырып шағын тамаша өткізіп береді, мұны қазақта «тана тағар» деп атаған. Тана деп сиырдың екі жасқа толған төлін айтады. Көзі мөлдіреп тұратын тананың көзіне қызыққан қазақтарда «Танакөз» деп аталатын қыз аттары де кездесіп отырады. Жетіге толған қыздардың тұлымын шашымен қоса өріп, қос бұрым етіп өсіре бастаған. «Примерно в этом же возрасте (около 7–8 лет) девочкам переставали брить голову и начинали отращивать волосы, а тұлым в плетами в косички. Момент первого заплетания кос девочке имел особое значения. По этому поводу устраивали небольшое угощение, а первый раз заплести волосы и косы просили добрую, многодетную женщину, славившуюся своим мастерством в ведении хозяйства и в домашних ремеслах» [7, 39-б.].

Қыз баланы үй жұмысына икемдеу жеті жастан бастап қолға алына бастаған. Үй жинау, ыдыс-аяқты жуу, шешесіне көмектесуден бөлек өзінен кіші іні-қарындастарына қарау, бесікте жатқан балаға бесік жырын айту, ертегі, өлең айтып беру, домбыра тарту секілді өнерге де баули бастайды. Сонымен қатар үйге келген қонаққа қызмет ету, шешесімен бірге дастархан жаю, шай қою секілді жұмыстарды қатар атқарған. «С пяти-шестилетнего возраста мальчиков обучали верховой езде, а девочки учились у своих старших сестер и матерей шитью, вышивке и другим видом домашнего женского ремесла. К 13–15 годам они уже были подготовлены к самостоятельной жизни. Немалую роль в духовном развитии детей играли и гости, которые обычно рассказывали сказки, интересные были, пели и играли на музыкальных инструментах» [8, 291-б.].

Қазақтың киіз үйлері отбасының әлеуметтік жағдайына қарай төрт қанатты, алты-сегіз қанатты болып келеді. Кедейлер төрт қанатты шағын үйлерде тұрса, байлар сегіз, он екі қанатты үйлерде тұрған. Қыз бала есейіп, бойжете бастаған кезде әжесінен бөлектеніп, үйдің төр жағына жататын болған. Жас келін мен күйеу жігіт сол жақта тұтылған шымылдық ішінде жатады. «Есіктен кірген беттегі оң қол жақ, яғни оң босаға қартандар мен балалардікі, сол жақ босаға жастардікі саналады. Қазақ ғұрпында келін төрге шықпайды. Қыздың ең бақытты шағы оң жақта, яғни әкенің үйінде тұратын кезі» [9, 117-б.].

Бір үйде өскен балиғатқа тола қоймаған қыздар жас кезінде ұлдармен бірдей киініп, барлығы бірге тайға шауып, аулада асық ойынын ойнап, өрістен бөліп алып қалған қозы-лақтарды жас

балалармен бірге ауыл сыртында бағу да олардың мойнына жүктелген. Қысты күндері киізден не балшықтан қуыршақ жасап, оған киім тігіп, қыздар үй ішінде сонымен ойнаған. Қазақтар арасында қызға арнап арнайы ойыншақ жасап беретін шеберлер болмаған. Қуыршақты әркім өз қиялындағыдай етіп өздері қолдан жасаған, немесе үйдегі шешелері мен әпкелері қолдан қуыршақ жасап берген. Үлкендер жағы да бала тәрбиесіне көңіл бөлген кезде көбіне өлең айтқызғанды, домбыра тартқызғанды жақсы көрген. Өлең, жыр айта білетін балалар ел ішіне тез таныла бастайды. Қазақтардың отбасылық тәрбиесі жайлы көп зерттеген К.Матыжанов ол туралы: «Яғни бала күн санап өскен сайын, оған айтылатын жырдың мазмұны да өзгеріп, күрделене түседі. Келекеле, ол өлеңдерді балалардың өздері де жаттап алып, айтып жүреді. Ал ересектер күнделікті тұрмыста балаларға өз репертуарындағы күрделі фольклорлық үлгілерді үйретеді. Сондай-ақ түрлі әдет-ғұрып, жиын-тойларда да балалар жай ғана тамашалаушы емес, шама-шарқынша белсене араласады. Сондықтан да ересектер фольклорындағы кейбір жырлардың екі ортада қабат өмір сүретініне таң қалуға болмайды» [10, 263-б.], – деп жазады.

Қазақ дәстүрінде қыз баланы босағаға отырғызбаған. Дастархан жайылып барлығы тамаққа отырған кезде төрде үйдің жасы үлкен адамдары жайғасады, одан кейінірек қыз балалар отырған. Қыз үйдің құты, сол үйдің бағы деп бағаланған. «Үш қызды тәрбиелеп, құтты қонысына қондырған әке жұмаққа барады» деп жұмаққа барудың бір жолы ретінде қызға берген тәрбиені де қосады. Қыз бала өз үйінде төрде отыруы керек. Сонымен бірге басқа бір үйге қыдырып барған жағдайда да тұрмысқа шықпаған қызды үй иесі сыйлап төрге отырғызған. Қонақтарға табақ-табақ ет тартылған кезде қыздарға арнайы сойылған малдың құйымшағын, шашың ұзын боп өссін деп піскен жылқының желкесін жегізетін болған. Қызды төрге отырғызса сол шаңыраққа құт қонады, егер босағаға отырғызса қыздың қырсықтығы сол босағадан кетпей қояды деп сенген. Қазақ халқы қай кезде де қыздың көңіліне қаяу түсіруден қорыққан. Мұндай ырым тек қана қазақ халқында емес, сондай-ақ Алтай түркілерінде де ұшырасады. Қазақ арасында көп жүріп, этнографиялық материалдар жинаған ғалым Ә.Диваев та бұл ырымды былайша түсіндіреді: «Қыз баланы төрге отырғызады. Неге десеңіз, қыз бала қарияның айтқанын қылып тұрады. Қыз бала есікке отырса, хауаламайды, үй иесіне зарық болады, әлгі қызды есікке отырғызған да қорлаған болады деп ойлайды. Қыз бала хафа болса, біздер хәм хафалансақ керек, – деп» [11, 162-б.].

Қыз баланы тебуге, шашынан сүйреп ұруға болмайды. Ер адамның қыз баланы боқтауы, арына тиетін жаман сөз айтуы әдепсіздікке жатқан. Қазақ қыздары өз ауылында еркін өскендіктен орынсыз қылжақтаған ер адамдарды орайы келгенде уытты тілімен шағып, орынды жауабымен талайды сөзден жеңгендігі жайлы аңыздар көп кездеседі. Қыз бойжеткен кезде ақындық өнері барлар ер балалармен қатар тойларға, жиындарға барып той үстінде ұйымдастырылған ақындар айтысына қатыса береді. Ауыл арасында жиі болатын бала туылған кезде өтетін «шілдеhana», «бесік той» секілді жиындарда жиылған жастар кезек-кезегімен өлең айтып өз өнерлерін ортаға салатын болған. Қыз балалар да сондай ортада өз өнерлерін көрсетіп елге таныла бастауына жол ашылады. Жаз жайлауда қазақ ауылдарында той-томалақ көп болғаны сондай, қыз-келіншектердің қатысуынсыз бірде-бір жиын өтпеген. Әнші, ақын қыздар осындай жиын-тойлардың гүліне айналған.

Дегенмен, қазақ халқы ислам дінін ұстанатындықтан шарифат заңына сәйкес қыз баласы 9–10 жасынан бастап бастарына қызыл орамал тартқан. Кейде сәндік үшін орамалдың орнына әсем тақия, бөрік киіп жүрген. Қыз баланың жалаңбас жүруі қазақ ортасында ерсі қылық болып саналады. Қызыл түс жастықтың, албырттықтың мағынасын берген. Қазақта «Қыздың көзі қызылда» деген қанатты сөз кездеседі, оның мағынасы жас адам қызылды-жасылды дүниеге әуес, әрнәрсеге құмартқыш келеді дегенді білдіреді. Оның үстіне қызыл, жасыл түстер сырт көздің назарын өзіне бірден аударатын болғандықтан қыздардың сыртқы киімдерінің де көбі осындай материалдардан тігілетін болған. Қызыл орамал жас қыздардың сәндік үшін тартатын жаулығы болғандығы турасында мысалдар көп. Соның бірі мынадай: «Изменение статуса невесты фиксируется во внешнем облике: в одежде, в причёске и т.п. Так, красный платок девушки сменяется на белый платок женщины, называемый «жаулық». Здесь присутствует цветовая символика: красный цвет символизирует молодость в противоположность белому, означавшему зрелость» [12, 50-б.].

Жеті не тоғыз жастан бастап қыз балалар да ер балалармен бірге молдадан тәлім алған. Мектепте көбіне жағдайы бар байлар мен орта шаруа адамдардың балалары, шамасы келгендер қыздарын да оқытуға талпынған. Кедей отбасылардың балалары молдаға ақы беріп оқи алмайтындықтан олардың қыздары намаз оқуды, құран сүрелерін әжелері мен шешелерінен жаттап алу арқылы үйренген.

Бұрын қазақтар қыз бала дүниеге келген соң өзіне лайықты, деңгейлес адамдармен құда болуды көздеген. Қыз бала әдепті, сыпайы

болып өсу үшін жас кезінен бастап келген қонақтарды күту, қолына су құю, шай беру, тамақтан соң үйдегі қонақтың айтқан әңгімесін тыңдау жағына көбірек мән берген. Ел аралап жүретін қонақтардың көпшілігі сөзге шешен, әңгімені қиыстырып айта алатын жұртқа тартымды адамдар болып келеді. Қонақ боп келген адамдардан «қонақкәде» сұрайтын әдет бар, сол бойынша тамақ жеп көңілі жайланған қонақтар үйге жиылған ауыл адамдарының алдында қолына домбыра алып ән салуға, ән айта алмайтындар өткен ата-бабалардың істеген өнегелі істері жайлы келелі бір әңгіме айту арқылы өздерінің қадірін асыратын болған. Ел тараған соң қонақтардың төсегін салу, түзге шығатын адамдардың құманына жылы су құйып дайындап қоюды да жас балалармен бірге қыздар да қоса атқара берген. Қонаққа қызмет ету арқылы сол үйдің қызына деген қызығушылық туады. Қыздың ибалы әрі қылықты екеніне көздері жеткен қонақтар ертесіне үй иесімен оңаша отырып сөйлескенде өз ауылының бір жігітіне атастыру жағын да сөйлесіп кететін жәйттер жиі болып тұрған.

Қазақтарда ертеректе жаугершілік заманда екі батыр бір-бірімен ақыреттік дос болуға анттасып білектерін қанатып «анда» болдық деп серттескен соң, егер бірінің әйелі қыз екіншісінің әйелі ұл туған жағдайда құда болуға сөз байласқан. Мұндай сертті «белқұда» деп атаған. Оның негізгі белгісі соғыс кезінде бір батыр қаза тапқан жағдайда анттасқан досы сол қайтыс болған батырдың семьясын қамқорлығына алады әрі туылған балалары өскен соң екеуін үйлендіріп отырған. Тарихи деректерге қарағанда «белқұда» дәстүрі қазақтарда XVII–XVIII ғасырларда көп кездеседі. Ол кезде соғыс көп болған, ел ішінен шыққан батырлардың, билердің беделі жоғары болғандықтан, сол атақты адамдармен құда болу арқылы өз елінің тыныштығын қамтамасыз етуге ұмтылған ру басшылары мен батырлар бір-бірін іздеп барып бесіктегі балаларына құда түсіп отырған. Қазақтың батырлық жырларында бұл жиі ұшырасады. Айы-күні жақындап, туатын кезі жақын болған кезде көңілі жарасқан адамдардың бір-бірін іздеп барып іштегі балаға құда түсу дәстүрі қазақпен көршілес отырған қырғыз халқында да болған. «Бұл дәстүр ілгергі жаугершілік заманнан бері Октябрь революциясына дейін қырғыз елінің тұрмыс-тіршілігінде кеңінен кездесіп отырған. Ру мен ру, ел мен ел қастасып, шабысып тұрған дәуірлерде ата-енелері алдағы жақсылықтан қиялмен үміттеніп нәрестелер дүниеге келер сәтте өзара сүйек жаңғыртып, жақын болуды қалаған. Адамдар «бел құда» болу арқылы орталарында жылы мәміле орнап, алыс-беріс арта бастаған. Тұрмыстың қиын кезінде жәрдемге келіп, жанашыр жақыны қатарында

қызмет еткен. Егер үй иелерінің бірі жарық дүниеден қайтқан жағдайда да ант, серт бұзылмай қала берген» [13, 110-б.].

Бесікте жатқан баланы атастыру салты Түркіменстан мен Қарақалпақстан аймағында тұратын қазақтар арасында кейінгі кездерге шейін сақталған. «Ал, Өзбекстандағы қазақтар бел құданы кейде «қарын құда» не «құрсақ құда» десе, Түркіменстандағы қазақтар «ақтай құда» яғни екі достың балалары туылмастан жасалған сөз байлауын айтады, осы атаумен қарақалпақтар да атайтындығын К.Төлеубаева да көрсетеді. Бірақ қазіргі кезеңде қазақ арасында құдалықтың бұл түрі көп кездеспейді. Кейбір информаторлардың мәліметіне қарағанда ертеректе Қарақалпақстандағы қазақтар бесік құда болғандығын бекіту үшін бесіктегі екі баланы алып, бір-бірінің құлағын тістетеді екен. Ол болашақта екі баланың өмірін байланыстыру мақсатында жасалынатын ырым деп көрсетеді. Жаушылыққа әдетте көбіне екі үш адам барса, Қарақалпақстанда екі әйел, үш ер адам жіберіледі, Тахтакөпір ауданында жігіттің ата-анасы, Қоңырат ауданында Өзбекстандағы қазақтар сияқты нағашы жағынан міндетті түрде бір адам ертеді. Бүгінде «жаушы» деген ұғым көп жерде айтыла бермейді» [14, 16-б.].

XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында қазақтар арасында «белқұда» дәстүрі сиреп, оның орнына он екі-он үш жастағы қыздарға құда түсу, жас кезінен айттырып қою дәстүрге ене бастаған. Бейбіт заман орнаған тұста қыз көру, ұнатқан қызына құда түсу, жас жігіттердің өздері ел аралап қыз көру салты белең ала бастайды. Жас балаларды бір-біріне атастырған соң қыз баланы үй күтімі мен отбасы тәрбиесін қалай ұстану қажеттігін айтып, болашақта баратын қайын жұртына тез сіңу үшін кір жуу, киім тігу, тамақ пісіру, шай құю секілді үлкендердің көңілінен шығатын жұмыстарға қарай икемдей бастайды. Бұл дәстүрдің бір артықшылығы болашақ ана келін боп босаға аттаған соң өзге ортаға үйрене алмай, психологиялық дағдарысқа түсу қаупінің алдын алады. Қыз бала балиғат жасқа толған кезден бастап өз отауына қажетті дүниелерді жинауға кіріседі. Кестелі орамал, шұлық секілді ұсақ заттарды тіге бастайды да, кейінірек өзіне қажетті киімін тігу, көрпе-жастық құрау, киіз басу, кілем тоқу секілді ісмерлік өнерді меңгеруге міндетті болған. Киіз басуға жас қыздар да қатысқанымен көбіне егде әйелдер мен кемпірлер атқарған. Кілем тоқу жас қыздардың міндетіне жатады. Кілем тоқу қол күшін қажет ететін болғандықтан ұзатылатын қыздар өзінің жақын құрбы-құрдастарын үйіне шақырып, бойдақ қыздар біргелікте отырып тоқыған. Ол кілемдердің көбі кезінде қыздың жасауына кеткен. Бірнеше қыз қатар отырып бір кілемді бір аптадан бір ай уақыт мерзімінде шығарады.

Қыздың қолынан шыққан бұл бұйымдарды «қыздың жиган жүгіндей» деп оңаша отауға сәндеп жинап қойған. Қыз көруге келген қонақтар сол жиылған жүкке қарап қыздың іскерлігі мен ісерлігін таниды әрі соған қарап қыздың да бағасы өсіп отырған.

Шығыстық күнтізбе бойынша он үш жас бір мүшел болып саналады. Мүшелді толдырған соң балалықпен қоштасып, есею шағына қарай бет бұрады. «Он үш жас отау басы» деп он үш жасқа толған қыздардың жасауын жасауға кіріседі. Шашын екі жаққа қарай өріп, шашына шолпы тағады. Кей жерлерде қыздың денесі сымбатты болып өссін деп төсегіне арқан салып қоятын да кездер болған: «Соның бірі қазақтар қыз баласының түзу мүсінді болып өсуі үшін қыз бала он екі жасқа келген кезде, төсегіне жауырынының дәл астына келетіндей етіп қос арқан керіп, соған қызды жатқызып ұйықтататын ғұрып бар. Бұл қыз баланың сымбатты, түзу, сұңғақ болып өсуіне әсерлі деп көрінген» [1, 68-б.].

Қай кезде болмасын қыздың қалыңмалын төлеп, ұзатып алу оңай болмаған. Әр кезде бай мен кедейдің жағдайына қарай қалыңмал алу ақшасы да өзгеріп тұрған. XIX ғасырдың өзінде мұндай өзгеріс болғандығын сол кездегі жазбалардан көруге болады: «Из вышесказанного можно вывести следующий общий итог калыма: от 100 до 150 крупной скотины для первого или самого высшего класса; от 75 до 100 для среднего класса; для третьего за тем класса, у которого бала-малы-калым, от 20 до 40 и дунгелек-калым, в 10 голов скота, для самого бедного класса.

Что же касается до первоначального вида калыма в самую старину, то в этом виде он не сохранился, подвергаясь различным изменениям почти с каждым поколением. Изменений этих, надопологать, было так много, что едва-ли кто из современных киргизов помнит или знает первоначальную величину калыма, не перестающую и до ныне подвергается изменениям» [15, 177-б.].

Құдаласқан соң қыз жағы да қыздың жасауын беру жұмысына өзінің шамасына қарай кіріседі. Қыз балаларды ұзату үшін оның жасауын алты-жеті жастан бастап жинай бастайды. «Жасауды жеті жастан жинасаң жетеді, алты жастан жинасаң асады» деп, бұл іске ерте кезден қамдана бастаған. Ұлдың әкесі де баласын 18–19 жаста үйлендіру үшін құдалық жолын сөйлескен соң қыздың қалың малын толық өтегенге шейін бар тапқан ақшасын бөліп-бөліп беріп отырған. Құдалықтың мұндай түрі бұрын көптеген халықтарда болған. «Мұндай қалың мал алып, құда түсу ғұрпы рулық-патриархалдық заң жосынын бастарынан кешірген дүние жүзінің көп елдерінде бар. Соның ішінде Конго, Чад, Судан, Нигерия, Убанга секілді африкалық елдерде де қыз

баланы екі-үш жасынан айттырып қойып, жыл сайын қалың малын өтеп тұру әдеті әлі күнге дейін сақталғандығы» [16, 61-б.] айтылады.

Қалыңмалы толық төленген соң күйеу жігіт болашақ қалыңдығын келіп көруге болады. Оған ешкім қарсы болмаған, күйеудің бұл келуін «ұрын келу» деп атайды. Жігіт ұрын келген кезде жеңгелері бөлек бір үйді босатып күйеу баланы сол үйге қондырады. Қалыңдығын қасына жатқызады, қыз ешкіммен қосылмаған пәк болса таңертең тұрған соң қыздың ағасы қарындасының құрметіне кішігірім той жиынын өткізген, бұл жиынды «қынаменде» дейді. Қыздың ұзатылар алдында жасалатын бұл шағын тойдың шығуы «қына» ырымынан келіп шыққан. Қына жағу қазақтарда кездеспейді, алайда бұл әзербайжан, түрік халықтарында әлі күнге дейін бар. Ол жайлы С. Йылмаз: «Жас қыздың бойдақтығы аяқталған күні қалыңдықтың үйінде қына кеші ұйымдастырылады. Ұзатылатын қыздың үйіне қыздың құрбы-құрдастары, жақын туыстары мен жанашыр адамдары жиналады. Күйеу жігіттің үйі қалыңдықтың үйіне сыйлыққа қына жібереді» [17, 168-б.]. Қына жағу арқылы қыздың балалық шағымен қоштасқанын, жаңа өмірге қадам басқандығын білдіреді.

Қазіргі кезде қалыңмалды малмен төлеу салты жойылып барады, құдаласу кезінде екі жақ бір мәмілеге тоқтайды да қыздың төлеуі ретінде көбіне ақшамен есептеседі. Бұрынғы салттың көрінісінен тек «өлі-тірі» деп сол әулеттің ата-баба рухына союға деп бір қой алып келеді. «Өлі-тірі» түсінігі қазақтарда ерте дәуірлерден қалыптасып қалған ұғымға жатады. Ертеде бір тайпа екінші бір тайпадан қыз алатын болса күйеу жігіт құданың үйіне келгенде сол тайпаның сыйынатын құдайлары мен әруақтарына арнап құрбандық шалған. Солай еткен жағдайда ғана бұл біздің әулетке сіңді, біздің руды сақтап тұратын киелерімізді мойындады, енді бұған қызымызды беруге болады деп күйеудің алдына төс қоятын болған. Әлі күнге шейін күйеу баланы құрметтеп оған құдалар жағы малдың төсін қояды. Шамандық наным кейінгі кезге дейін жақсы сақталған Алтай түріктерінде әлі күнге шейін түрлі төстердің атқаратын функциялары жайлы этнограф ғалым В.Я. Бутанаев былай дейді: «Фамильные и родовые тәси находились в каждой юрте, где устанавливались на определенном месте, являлись предметом поклонения простых скотоводов и считались оберегами хозяев. Одни из них имели антропоморфные, другие – зооморфные изображения и различались по принадлежности к мужскому и женскому началу. Каждый фетиш «требовал» индивидуального подхода и особой пищи. По подсчетам исследователей XIX-начала XX вв. У хакасов и тувинцев насчитывалось от 20 до 30 различных видов фетишей – тесей или

ээрелей. На самом деле их было меньше, ибо некоторые фетиши имели по несколько названий (исходя из функциональных особенностей и внешнего вида). В каждой семье в среднем держали от трех до девяти тесей. Согласно традиции, больше указанного числа их иметь не рекомендовалось. Фетиши доставались по наследству младшему сыну вместе с усадьбой. В остальных случаях их ставили для молодых супругов в качестве оберегов юрты и при заболеваниях» [18, 60-б.].

Қазақ арасында қыз көру дәстүрі әлі күнге шейін бар. Қазіргі кездегі қыз көру мен бұрынғының арасында айтарлықтай өзгерістер көп. Бұрынғы кезде үйленетін жігітті әдемі киіндіріп, қасына өнерлі әнші, палуан, сөзге шешен жігіттерді қосып көрші ауылдарға қыз көруге жіберетін болған. Қыз көретін жігіттер көбіне сол ауылда өтетін той, шілдехана секілді көңілді отырыстар кезінде келіп өз өнерін көрсеткен. Ән салған, қыздармен айтысқа түскен, тойдан соң жастардың түнде ойнайтын «ақсүйек» ойынына қатысып, сол арада өзі ұнатқан қыздармен сөйлесіп үлгерген. Енді бірде ел қыдырып шыққан болып жігіттер әдейі басы бос, әлі ешкім құда түспеген қыздардың үйіне қонаққа түседі. Келген қонақтарға қызметті әдетте бойдақ қыздың өзі жасайды. Қонақтар шай құйып отырған қыздың жүріс-тұрысына, сөйлеген сөзіне, ақылы мен көркіне қарап баға береді. Қыз көруге келген жігіт жағы да өздерінің өнерлі екендігін көрсетіп «қонаққәде» сұраған қызға арнап өлең айтып береді. Түрлі қалжыңдар айтып қыздың көңілінен шығуға тырысады. Егер ұнатқан жағдайда сол қыздың жеңгесі арқылы қызға сөз салады. Қыз қарсы болмаса жігіттер аттанып кеткен соң көп ұзамай құда түсу үшін жігіттің әкесі бастаған құдалар тобы қыздың үйіне кеп түседі. Құдалыққа келгенін жігіт жағы бірден айтпайды, «сізде аққу бар, бізде лашын бар» деген секілді жұмбақ сөз айтысудан бастаған қонақтар өздерінің келген жұмысын емеурінмен білдіреді. Үйден шығып бара жатқанда қолындағы қамшысын үйдің төріне іліп кетеді, сыртқа шыққанда қыз әкесіне мінгізгенім болсын деп бір жүйрік атты босағаға байлайды. «Құдалықтың басы осы болсын» деп, бір жорғаны құдасының босағасына байлайды екен. «Ұнатқан қызыңа сыйла» деп шешесі аманат қылған үкілі тақия, сырға, сақиналарын жігіт бойжеткенге ұсынады. Осындай жоралғылардан кейін ол үйдің қызы «үкілі қыз», «сақиналы қыз» атанады да, «қыздың басы бос емес, біреудің қалыңдығы» деп танылады. Төрдегі қамшы құда түсу тойы болғанша ілулі тұрады. Қыз әкесі бір-бір жарым жыл жігіт үйінен жаушы күтеді. Осы шамада жігіт жағынан еш хабар болмаса, қыз үйі жігіт әкесінің қамшысын кері қайтарады. Бұл салт «қамшы қайтару» деп аталады да, «қызымның басын босаттым» деген ишараны білдіреді» [19, 7-б.].

Қазақпен көрші отырған қырғыз халқының салты да қазақтардікімен бірдей. Қырғыздарда да қызға құда түсіп, құлағына сырға салған соң қыз күйеуін күтумен болады. Басқа жігіттер оған тиісіп қоймасын деп қызды ұзатқанға шейін оның артынан күзетке адам қояды. «Просватанную девушку называли «кайындуу кыз». В знак этого родители жениха на ее уши надевали серьги из серебра – сөйкө салуу. Согласно обычаю кыргызов, девушку никто не имел права заново просватать. В случае отказа ее родителей выдать замуж за просватанного жениха или умыкания другим человеком, отец девушки должен был вернуть калым в полном объеме. Обычно после заключения договоренности о женитьбе, родители и родственники невесты охраняли ее денно и ночью, куда бы она ни ходила, где бы она ни была, рядом с ней все время находилась одна из ее молодых жене, которая несла полную ответственность за ее поведение и сохранение ею целомудрия» [20, 100-б.].

Қазіргі кезде тұрмысқа шықпай отырып қалған қыздарды жігіттермен таныстыру үшін қыздың шешесі жасы кіші қайнылары мен келіндеріне өтініш жасайды. Келіншек өздерінің таныстары мен достары арасында үйленбей жүрген жігіттер болса соларды қызбен таныстыруға шақырады. Бұрындары үйде ер адамдар жоқ кезде өздері оңаша сөйлессін деп жеңгелері үйде дастархан жаятын болса, соңғы кездерде екі жасты кафеге шақыру белең алған.

Мұсылман елдері сияқты қазақтар да қыз баланы үйде көп ұстамауға тырысады. Бұрындары қыз бала 15–16 жасқа келген соң-ақ күйеуге беруге асыққан. «Қыз баққаннан қысырақ баққан артық» деп қыз баланың тұрмысқа шықпай отырып қалуынан, немесе оң босағада отырып өзге жігіттермен ойнас болып қоюынан қатты қорыққан. «Қыз мұраты кету» деп қыз он беске толған кезден бастап оның тезірек тұрмысқа шығару жолында қыздың жасауын жинай бастайды. Қазақ халқының ежелден бері жақсы сақталған көне дәстүріне қыздың жасауы кіреді. Қазіргі кезде де қалыңдық үшін беретін қалыңмалға қарағанда, ұзататын қыздың жасауын жасау әлдеқайда көп шығынды қажет етеді. Бұрынғы кезде құданың берген қалың малының бір бөлігін ұзатылатын қыздың киетін бас киімін тіктіруге жіберетін болған. Арнайы тапсырыспен тіккен бұл киімді – сәукеле деп атаған. Тігінші алдымен сәукелені әсемдеп тігеді де кейін зергер оны түрлі әшекей тастармен безендіретін болған. Сәукеленің сәнді көрінуі қыздың отбасы мен туыстарының бақуаттылығын көрсетеді. Осылайша қазақтарда бұрынғы кезде сәукеле жасауға үлкен мән берілген. Сәукеле тіктіруге шамалары келмегендер ұзатылған жеңгелерінің сәукелесін киіп шығатын кездері де болған. Сәукеле ұзатылған қыздың

өз жұртынан кетіп, күйеу жұртқа жеткенге шейінгі киіп баратын сәнді бас киіміне жатады. Сәукеле дайын болған кезеңде қыздың жеңгелері күйеу жігіттен арнайы сүйінші сұрататып, одан байғазысын алған. Ұзатылған қыз сәукелені бір жылға шейін киіп жүрген. Балалы болған соң сәукелені шешіп оның орнына кимешек киген.

3-сурет. Сәукеле киген қазақ қызы.

Кеңес үкіметі орныққанға шейінгі қазақ халқының қыз бала тәрбиесі осылай өрбіген. Он бес-он алты жасқа келген қыздар атастырылған жеріне ұзатылып отырған. Қазақ арасында жиырмаға толған қыз тұрмыс құрмаса кәрі қыз атанатын болған. Қызды кәрі атандырмас үшін шамасы келген адамдарға екінші не үшінші әйелдікке де бере берген. Көп әйел алу коммунистік режим кезінде тоқталғанымен қазіргі кезде қайта жандана бастады. Ел ішінде көп

болмаса да ислам шариятына сәйкес екі-үш әйел алу дәстүрі жанданып келеді.

Қорытынды

Бұрынғы дәстүр мен қазіргі тәрбиеде көптеген алшақтықтар бар. Қазіргі кезде қыз балаға құда түсу салты тек формалді түрде ғана сақталған. Дос-жаранды адамдар бір-біріне құда болайық деп ауызша айта береді. Алайда, қыз ұнатпайынша әке-шешесінің атастырған жеріне зорлықпен бармайды. Қазіргі қазақтар қыз баланы оқытуға, оның жұмысқа тұруына аса мән бере қарайды. Статистикаға сүйенсек, қазіргі қазақстандық қыздардың тұрмыс құру деңгейі 24–25 жас болып белгіленген. Қазіргі кезде қыздар мектеп бітірген соң студент кезінде не университетті бітірген соң тұрмыс құрағанды қалайды. Ауылды жерлерде оқуға бармаған қыздар мектеп бітірген соң тұрмыс құрғанды жақсы көреді. Қалалы жерде өскен қыздардың деңгейі мен түсінігі басқаша. Олардың көпшілігі оқуын бітірген соң ғана тұрмыс шығудың жолдарын өздері іздейді. Қыз тұрмысқа шықпай жүріп алған жағдайда қыздың шешесі мен туыстары, жеңгелері арқылы бойдақ жігіттермен таныстыру, сол арқылы үйлендіріп жіберуге тырысады. Қазіргі кезде оқу оқып, жұмыс істеп жүріп тұрмыс құрмай жүріп алатын қыздар көбейіп барады. Қазақстанның солтүстік аймағында тұратын қазақтардың көпшілігі орыс тілінде сөйлеп, орыс мәдениетін қабылдағандықтан олар қазақы дәстүрге көп мән бере бермейді. Алайда дінге бет бұра бастаған жастар арасында шарият үкіміне бағыну, бастарына хиджап киіп жүретін қыздар өздері араласатын жамағат арасындағы жігіттердің сөз салуы арқылы бір-біріне үйлену үрдіске ене бастады. Бұл үрдіс әсіресе қалалы жерлерде көбірек белең алған. Діни ағымда жүрген жастардың ішінде салафиттік ағымын ұстанатындары қазақы салт-дәстүрді мойындамайды. Қалалы жерлерде бұрынғы қазақы дәстүр өз күшінен айырылып қалғанын көреміз, олар көбіне дамыған елдердің мәдениетіне қарай тартылғанды қалап тұрады. Сондықтан да қазақы салт-дәстүр әлі күнге шейін тек ауылды жерлерде сақталып отыр деп айтуға болады.

Әдебиеттер

1. Кәмәләшұлы Б. Қазақ халқының туыс-туғандық жүйесі, ұрпақ өсіру, тәрбиелеу дәстүрі, үйлену ғұрыптары. –Алматы, Өнер. 2005. –120 б.
2. Кенжеханұлы С. Казахские народные традиции и обряды (Перевод с казахского З.С.Кенжехановой). – Алматы: ТОО Изд-во «Ана тілі». –2001. –96 с.
3. Арғынбаев Х. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. –Алматы: «Қайнар» баспасы, 2005. –216 б.

4. Қоңыратбаев Ә. Көп томдық шығармалар жинағы. Т.1. Фольклортану мәселелері. –Алматы: «МерСал» Баспа үйі,– 2004. –554 б.
5. Табылдиев Ә. Халық тағылымы (қазақтың халық педагогикасы және тәрбие). – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. –200 б.
6. Плано Карпини и Гильом де Рубрук. Путешествие в Евразийские степи. – Алматы: ИД «Кочевники», 2003. –С.240.
7. Стасевич И.В. Социальный статус женщины у казахов: традиции и современность. –СПб.: Наука, 2011. –202 с.; ил.
8. Казахи. Историко-этнографическое исследование. –Алматы: Казахстан, 1995. – 352 с.
9. Мұқанов С. Халық мұрасы: Тарихтық-этнографиялық шолу. –Алматы: Жазушы, 2003. –304 б.
10. Қазақ фольклорының тарихилығы. –Алматы: Ғылым, 1993. – 328 б.
11. Диваев Ә. Тарту (Құрастырған, алғы сөзін және түсіндірмелерін жазған Ф.Оразаева). –Алматы: Ана тілі, 1992, –256 б.
12. Ерназаров Ж.Т. Семейная обрядность казахов: символ и ритуал. –Алматы, ТОО Курсив, 2003. –200 с.
13. Кыргыз адабиятынын тарихы: фольклористика. 1 том / А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. 2-бас. –Б.: «Шам», 2004. –684 б.
14. Қалшабаева Б.К. Орта Азия казактары (тарихи-этнографиялық зерттеу). 07.00.07 – Этнография, этнология және антропология. Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Жұмыс әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Археология және этнология кафедрасында орындалған. –Алматы, 2010.
15. Материалы по казахскому обычному праву. Сборник 1. –Алматы, Издательство АН КазССР, 1948. – 351 с.
16. Қазақ фольклорының типологиясы. –Түркістан: "Тұран" баспасы, 2009. –376 б.
17. Yılmaz Ş. Kına Gecesi Ritüelinde Anlamsal İşleyiş: Çağrışımlar, Düşünyapılar, Dönüşümler / Milli folklor, 2020, Yıl 32, Cilt 16, Sayı 125.
18. Бутанаев В.Я. Бурханизм тюрков Саяно-Алтая. –Абакан: Изд-во Хакасского гос.унив-та им. Н.Ф.Катанова, 2003. –260 с.
19. Күйеу келтір, қыз ұзат, тойыңды қыл. Этнографиялық таным (Құрастырған Б.Әлімбаев, Е.Әбдірахманов). –Алматы, «Санат», 1994. –240 б.
20. Кочкунов А. Этнические традиции кыргызского народа (социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса). –Б., Кыргыз Жер. 2013. –320 с.

References

1. Kämäläşüly B. Qazaq halqynyn tuys-tuğandyq jüiesi, ұрпақ өсіру, тәрбиеу дәстүрі, үйлену ғұрыптары. –Алматы, Öner. 2005. –120 б.
2. Kenjehanuly S. Kazahskie narodnye tradisii i obriady (Perevod s kazahskogo Z.S.Kenjehanovoi). – Алматы: ТОО Ізд-во «Ана тили». –2001. –96 с.
3. Arğynbaev H. Qazaqtyn otbasylyq дәstürleri. –Алматы: «Qainar» baspasy, 2005. –216 б.
4. Qoңyratbaev Ä. Köp tomdyq шығармалар жинағы. Т.1. Folkлортану мәseleleri. – Алматы: «MerSal» Baspa үii,– 2004. –554 б.
5. Tabyldiev Ä. Halyq тағылымы (qazaqtyn halyq pedagogikasy және тәрбие). – Алматы: «Qazaq universiteti», 1992. –200 б.
6. Plano Karpini i Gilom de Rubruk. Puteşestvie v Evraziiskie stepi. – Алматы: ІД «Kochevniki», 2003. –S.240.

7. Stasevich İ.V. Sosialnyi status jeniny u kazahov: tradisii i sovremennost. –SPb.: Nauka, 2011. –202 s.; il.
8. Kazahi. İstoriko-etnograficheskoe issledovanie. –Almaty: Kazahstan, 1995. – 352 s.
9. Mūqanov S. Halyq mūrasy: Tarihtyq-etnografialyq şolu. –Almaty: Jazuşy, 2003. –304 b.
10. Qazaq folklorynyñ tarihilyğy. –Almaty: Ğylym, 1993. – 328 b.
11. Divaev Ä. Tartu (Qūrastyrğan, alğy sözün jäne tūsindirmelerin jazğan F.Orazaeva). – Almaty: Ana tili, 1992, –256 b.
12. Ernazarov J.T. Semeinaya obrädnost kazahov: simvol i ritual. –Almaty, 2003. –200 s.
13. Kyrgyz adabiatynyñ tarihy: folkloristika. 1 tom / A.Akmatalievdiñ jalpy red. astynda. 2-bas. –B.: «Şam», 2004. –684 b.
14. Qalşabaeva B.K. Orta Azia qazaqtary (tarihi-etnografialyq zertteu). 07.00.07 – Etnografia, etnologia jäne antropologia. Tarih ğylymdarynyñ doktory ğylymi дәrejesin alu üşin daiyndalğan dissertasiynyñ avtoreferaty. Jūmys äl-Farabi atyndağy Qazaq ũltyq universitetiniñ Arheologia jäne etnologia kafedrasynda oryndalğan. – Almaty, 2010.
15. Materialy po kazahskomu obychnomu pravu. Sbornik 1. –Almaty, İzdatelstvo AN KazSSR, 1948. – 351 s.
16. Qazaq folklorynyñ tipologiasy. –Türkistan: "Tūran" baspasy, 2009. –376 b.
17. Yılmaz Ş. Kına Gecesi Ritüelinde Anlamsal İşleyiş: Çağrışımlar, Düşünyapılar, Dönüşümler / Millî folklor, 2020, Yıl 32, Cilt 16, Sayı 125.
18. Butanaev V.Ya. Burhanizm trkov Sarıno-Altai. –Abakan: İzd-vo Hakasskogo gos.univ-ta im. N.F.Katanova, 2003. –260 s.
19. Küieu keltir, qyz ũzat, toiñdy qyl. Etnografialyq tanym (Qūrastyrğan B.Älimbaev, E.Äbdirahmanov). –Almaty, «Sanat», 1994. –240 b.
20. Kochkunov A. Etnicheskie tradisii kyrgyzskogo naroda (sosiokulturnye aspekty i nekotorye voprosy genezisa). –B., Kyrgyz Jer, 2013. –320 s.

Özet

Makalede Kazak halkının geleneklerine göre kız çocuklarının aile içinde yetiştirilmesi ile ilgili yüzyıllar içinde meydana getirilmiş kavramlar ele alınmaktadır. Bir kızın dünyaya geldiği andan itibaren ona verilen terbiye, çeşitli batıl inançların ortaya çıkmasının nedenleri, kızın kendi evinde misafir olarak görülmesi, baba evinden ayrılana kadar evde ve akrabalar arasında verilen millî terbiyenin önemi, kızın davranışları, evlendiğinde kızın nelere dikkat etmesi gerektiği, kayın tarafında nasıl yürüyüp kalkması gerektiği gibi konular hakkında bilgiler verilmiştir. Başka bir eve gittiğinde ev sahibi tarafından evlenmemiş kızı baş köşeye oturtmaktadırlar. Misafire yemek dağıtıldığında kızlar için özel olarak kesilmiş hayvanın kuyruk eti ve saçları uzun olsun diye atın boyun eti verilmektedir. Bir kız evin en saygın köşesine oturtulursa o evin kutlu olacağına, eğer kapı eşğine oturtulursa kızın talihsizliğinin ortadan kalkmayacağına inanılmaktadır. Kazak halkı her zaman kızların kaygılı olmasından korkmuştur. Böyle inanışlar sadece Kazak halkı arasında değil, Altay Türkleri arasında da bulunur. Makale ayrıca, yüzyıllar içinde şekillenen geleneklerin kırsal alanlarda hâlâ korunduğunu ve kentsel alanlarda unutulmasının ise nedenlerini ayrıntılarıyla göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Göçebe, keçe çadır, kız yetiştirme, saukele (gelinlik), misafir, boy ilişkisi, nedime.

(B. Abjet, Kazak Halkının Kız Eğitme Geleneğiyle İlgili Temel İlkeler)

Резюме

В статье анализируется представление казахского народа о воспитании девочек, а также об их воспитании в семье. В данном исследовании рассматриваются причины появления различных суеверий и верований, связанных с рождением девочки, а также говорится об отношении к девочке как к гостю в семье, важности воспитания, полученного в доме от семьи и родственников до замужества, поведении девушки, и о вещах, которые должна знать и помнить девушка при выходе замуж и после прибытия в дом мужа. Девочкам не разрешалось сидеть на пороге. Кроме того, если молодая, незамужняя девушка приходила к кому-либо в гости, то хозяева дома, радушно ее встретив, усаживали на почетное место. Раздавая гостям мясо в подносах, девушкам приносили часть животного в районе копчика, а чтобы волосы девушки были длинными и сильными, им давали шейную часть лошади, там где росла грива. Согласно поверьям, если в дом пришла девушка и ее усадили на почетное место, то вместе с ней приходит счастье и благополучие, но если ее усадили у порога, то все ее несчастья останутся в этом доме. Наряду с этим в статье подробно описаны причины, по которым многовековые национальные традиции все еще сохраняются в сельской местности, но забываются в городах.

Ключевые слова: Кочевник, юрта, воспитание девушки, саукеле (головной убор), церемониал гостеприимство, родовые отношения, замужество дочери.

(Б. Абжет. Казахские традиции воспитания девушек)